

Religieuze
(in)tolerantie in de
Gouden Eeuw

Vormen van VERDRAAG- ZAAMHEID

*Xander van Eck
Joke Spaans
Corinne van Dijk
Paul Schnabel*

W BOOKS

museum Catharijneconvent

Vormen van VERDRAAGZAAMHEID

Religieuze
(in)tolerantie in de
GOUDEN EEUW

Xander van Eck en Ruud Priem (red.)

met bijdragen van
Xander van Eck, Corinne van Dijk, Paul Schnabel en Joke Spaans

Zwolle, WBOOKS
Utrecht, Museum Catharijneconvent

Inhoud

- 7 *Voorwoord*
RUUD PRIEM EN MARIEKE VAN SCHIJNDEL
- 9 *Inleiding*
XANDER VAN ECK
- 15 *Tolerantie tegen wil en dank?*
JOKE SPAANS
- 27 *Woord boven beeld*
CORINNE VAN DIJK
- 33 *Schilderkunst en religieuze verdraagzaamheid in de Gouden Eeuw*
XANDER VAN ECK
- 79 *Verdraagzaamheid en verdragzaamheid*
PAUL SCHNABEL
- 87 *Noten*
- 93 *Personenregister*
- 95 *Colofon*

Inleiding

Xander van Eck

Het beeld van Nederland als tolerante natie ontstond in de vroege jaren van de Republiek. Buitenlanders die aan het begin van de zeventiende eeuw op bezoek kwamen, verbaasden zich over de religieuze pluriformiteit van de samenleving en over het gemak waarmee andersdenkenden werden geaccepteerd. Al in 1615 schreef de Franse immigrant Jean-François LePetit over Amsterdam ‘...sy ontfangen ende welcome alderley natien, die daer vrije moghen resideren, sonder eenich ondersoek in religie, sy syn Francoysen, Duytsche, Engelsche, Italianen, Spaengiaerden, Portuguesen, Schotten, Dane (...) ja oock Turcken ende Joden.’ Het is een beeld dat goed aansluit bij het zelfbeeld dat we ons in de eeuwen sindsdien eigen hebben gemaakt. Maar klopt het ook? Is tolerantie een aangeboren eigenschap van de Nederlanders of kwam ze voort uit de historische situatie? Beantwoordt de religieuze verdraagzaamheid in de zeventiende eeuw eigenlijk wel aan de definitie van tolerantie die we tegenwoordig hanteren? Dit boek gaat in op deze en vele andere vragen met betrekking tot religieuze (in)tolerantie in Nederland in de Gouden Eeuw, waarbij uiteraard ook de relevantie van de geschiedenis voor de actualiteit aan bod komt.

Een tolerant zelfbeeld

De wortels van het tolerante zelfbeeld van Nederlanders liggen in de Opstand tegen Spanje die in 1568 leidde tot de Tachtigjarige Oorlog. Willem van Oranje en de zijnen, de hoge edelen der Nederlanden, wilden zich formeel losmaken van hun soeverein, koning Filips II. Om dit voor die tijd ongehoorde streven te verantwoorden, betoogden zij dat allerlei privileges en ‘vrijheden’ die de koning beloofd had waren geschonden. Daardoor waren zijn onderdanen geen gehoorzaamheid meer aan hem verschuldigd. In propagandaprenten en -pamfletten van de opstandelingen wer-

den de inwoners van de Nederlanden voorgesteld als een van oudsher vrijheidslievend volk dat nu werd beroofd van zijn 'vrijheid van conscientie'. Dat vrijheid van geweten in werkelijkheid nooit met zoveel woorden door de koning was beloofd, deed er niet zoveel toe; het was een pakkende strijdkreet die een groot deel van de adel, en later ook het volk, kon verenigen. Zelfs katholieken vonden het beangstigend dat je ieder moment door de Spaanse inquisitie van je bed gelicht en terechtgesteld kon worden, enkel en alleen vanwege gedachten.

In de Unie van Utrecht, het stichtingsdocument van de Republiek uit 1579, werd de vrijheid van geweten nadrukkelijk gegarandeerd. Hoewel het beginsel de wetsdienaars ontmoedigde om individuele personen te vervolgen vanwege hun geloof, koesterde de overheid wel degelijk het ideaal om iedereen gaandeweg te verenigen in een kerk. Dat moest de gereformeerde kerk worden, die dan ook de beschikking kreeg over alle kerkgebouwen die zij meende nodig te hebben en bovendien permissie kreeg om waar nodig nieuwe kerken te bouwen. Ondertussen hadden de katholieken de kans gekregen zich te hergroeperen, terwijl ook een aantal alternatieve reformatorische bewegingen zich tot volwassen kerkgenootschappen kon ontwikkelen. En dan was er nog een aanzienlijk deel van de bevolking dat besloot zich bij geen enkele kerk aan te sluiten.

De Republiek was niet de enige staat waar religieuze minderheden moesten worden getolereerd, maar wel de enige waar de door de staat erkende religie slechts een minderheid van de bevolking vertegenwoordigde. De veelzijdigheid van de samenleving die uit de Opstand tevoorschijn kwam, zorgde ervoor dat iedereen met een sterke geloofsovertuiging veel van anderen moest verdragen. Dat ging niet vanzelf en zeker niet zonder de nodige strijd, verbaal of zelfs fysiek. De overheid vond praktische oplossingen om de wettelijke situatie zo te kneden dat de openbare orde kon worden bewaard en alle confessies toch een plaats kregen.

Religieuze diversiteit

Vanaf 1580 publiceerden de Staten en de steden reglementen (plakkaten) waarin het de meeste religieuze minderheden werd verboden om openbare diensten te houden of zich door geestelijke kledij of processies en dergelijke te manifesteren. Bij gebrek aan een sterke centrale overheid waren het echter de steden die deze wetten moesten handhaven. Die hadden daarvoor bij lange na niet genoeg machtsmiddelen. De politie (schout of baljuw met assistenten) was niet op een taak van dergelijke omvang berekend.

1 Hendrick ter Brugghen, Annunciatie, 1629. Stadsmuseum De Hofstadt, Diest, bruikleen OCMW, Diest, foto Hugo Maertens.

Daarnaast was er nog de schutterij, die doorgaans ook bestond uit leden van alle gezindten en waarvan dus ook geen actieve repressie kon worden verwacht.

Een compromis werd gevonden in het oogluikend toestaan van kerken binnenshuis. Iedereen, ook de wetsdienaars, wist waar deze diensten plaatsvonden. Toch werd er zelden ingegrepen, althans zolang de illusie dat hier in familiekring het geloof werd beleden maar niet al te opzichtig werd doorbroken. De regelingen varieerden per stad. Terwijl het de Joodse gemeenschap in Amsterdam werd toegestaan monumentale synagoges te bouwen, werden Joden in andere steden niet eens toegelaten. De moslims die de Republiek bezochten, werd nauwelijks iets in de weg gelegd – zij waren ook maar met heel weinig. Wel waren de Staten beducht dat burgers uit de Republiek die het Ottomaanse rijk bezochten tot de islam werden bekeerd. Daarvoor werd dan ook bedreigd met zware straffen.

Burgers vonden onderling, ondanks hun religieuze meningsverschillen en de beperkingen die de overheid oplegde aan minderheden, een manier om het dagelijks leven soepel te laten verlopen: de zogenaamde omgangsoecumene. Men schroomde niet om relaties aan te knopen met andersdenkenden. Mensen van verschillende religieuze groeperingen woonden immers met elkaar in dezelfde stad of in hetzelfde dorp. Ook binnen families werden vaak verschillende overtuigingen aangehangen. Het was dan niet vol te houden om altijd recht in de leer te zijn. Daarnaast was er nog het verbindende gevoel deel uit te maken van de groeiende, welvarende Republiek.

In de beroepsorganisaties en schuttersgilden liepen aanhangers van alle religies door elkaar. Bij de overliden van het chirurgijns-gilde op het groepsportret van Nicolaes Maes zitten gereformeerden, remonstranten en doopsgezinden schouder aan schouder. De overheid moedigde dergelijk gedrag ook aan. Oude tradities met een katholieke signatuur, zoals het Sinterklaasfeest, waren calvinistische predikanten een doorn in het oog. Maar de overheid zag er minder kwaad in. Ook de meeste protestanten bleven het Sinterklaasfeest vieren.

De omgangsoecumene kwam ook tot uiting in de kunst van de Gouden Eeuw. Kunstenaars waren zakenlieden die moesten leven van wat hun schilderijen opbrachten en ze maakten veelal wat het publiek wilde hebben. Pieter Saenredam maakte zowel katholieke als protestantse versies van het interieur van de Alkmaarse Sint-Laurenskerk. Dat Jan van Goyen katholiek was, had geen invloed op het uiterlijk van zijn landschappen en

verhinderde ook niet dat zijn clientèle een doorsnee van de hele bevolking was. En een protestant kon desgewenst een diep ontroerend katholiek altaarstuk schilderen, zoals de *Verkondiging aan Maria* uit 1629 van Hendrick ter Brugghen mooi laat zien (afb. 1). Het gebeurde wel regelmatig dat een schilder in eerste instantie steun en opdrachten vond onder zijn geloofsgenoten, een voorzichtige voorloper van de verzuiling. Rond de doopsgezinde schilder en predikant Lambert Jacobsz vormde zich bijvoorbeeld een groepje doopsgezinde leerlingen, waaronder Govert Flinck en Jacob Backer, die aanvankelijk ook veel voor doopsgezinde opdrachtgevers werkten. Maar wie echt iets bijzonders kon, zoals Rembrandt of Hals, werd al snel geliefd in bredere kring. Dat is ook te zien aan de portretten die zij maakten van vertegenwoordigers van alle denkbare confessies.

Praktische tolerantie

De verdraagzaamheid in de Gouden Eeuw kwam, zowel vanuit de overheid als tussen burgers onderling, voort uit de noodzaak om praktische oplossingen te vinden voor het probleem van de mengelmoes aan religies die de Republiek nu eenmaal bevatte. Het was niet de tolerante inborst van de Nederlanders en ook niet het idealistische principe dat ieder geloof in principe gelijkwaardig was. Dat laatste idee zou pas geleidelijk ingang vinden tijdens de Verlichting in de achttiende eeuw. Dat wil overigens niet zeggen dat alles sinds die tijd pais en vree is. De verzuiling in de negentiende en de twintigste eeuw droeg bij aan het bewaren van de onderlinge vrede maar zorgde er tegelijkertijd voor dat religieuze groepen van elkaar vervreemdden. Er heerste nog lang een hevig wantrouwen tussen protestanten en katholieken. In 1885 wilde koning Willem III niet naar de opening van het Rijksmuseum komen, omdat hij vond dat het gebouw teveel op een kathedraal leek en zelfs toen prinses Irene in 1964 een katholieke prins trouwde, zorgde dat voor veel ophef. Een halve eeuw later lijkt die horde inmiddels genomen. Dat koningin Máxima katholiek is, vindt niemand meer een bezwaar.

Tegenwoordig worstelt Nederland met de komst van nieuwe moslims. Zij zelf hebben soms moeite met wat in Nederland van hen verwacht wordt. Tolerantie doet nog steeds pijn, maar de geschiedenis leert dat een overheid die zich gematigd en bemiddelend opstelt, helpt het proces van gewenning in goede banen te leiden. Hoeveel kanttekeningen we ook moeten zetten bij de tolerante inborst van de Nederlander, het kan geen kwaad dat velen er prat op gaan die te bezitten.

34 Gerrit de Jongh, Portret van een familie voor de ruïne van de kapel van Onze-Lieve-Vrouw ter Nood te Heiloo, 1630. Museum Catharijneconvent, Utrecht, ВМН s473b, foto Ruben de Heer.

35 Pieter Saenredam, *Gezicht op een kapel in de noordelijke zijbeuk van de Grote of Sint-Laurenskerk te Alkmaar*, 1635. Museum Catharijneconvent, Utrecht, *BMH* 5124, foto Ruben de Heer.

51 Jan Steen, *Het Sint-Nicolaasfeest*, 1665-1668. Rijksmuseum, Amsterdam, SK-A-385.

52 Jan Steen, *Het Sint-Nicolaasfeest*, ca. 1668. Museum Catharijneconvent, Utrecht, RMC 5325, bruikleen Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam.

Colofon

UITGAVE

Uitgeverij WBOOKS, Zwolle
in samenwerking met Museum Catharijneconvent,
Utrecht

AUTEURS

Xander van Eck, Corinne van Dijk, Paul Schnabel
en Joke Spaans

REDACTIE

Xander van Eck/Izmir University of Economics
Ruud Priem/Museum Catharijneconvent

BUREAUREDACTIE

Inge Schriemer, eindredactie, met medewerking van
Ruud Priem/ Museum Catharijneconvent

BEELDREDACTIE

Kees van Schooten/ Museum Catharijneconvent

ONTWERP

Marjo Starink

FOTOGRAFIE

De foto's van objecten zijn afkomstig van bij de
afbeeldingen vermelde instellingen en fotografen

OMSLAG

voorzijde: Pieter Saenredam, *Gezicht op een kapel
in de noordelijke zijbeuk van de Grote of Sint-Laurenskerk
te Alkmaar, 1635*. Museum Catharijneconvent, Utrecht,
BMH S124, foto Ruben de Heer.

achterzijde: Anoniem, *Wandbord met de tekst van Lucas
11:28, 1600-1700*. Protestantse Gemeente Haarlem,
Haarlem.

Informatie over WBOOKS is te vinden op
www.wbooks.com

Informatie over Museum Catharijneconvent
is te vinden op
www.catharijneconvent.nl

© 2013 WBOOKS, Zwolle

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave
mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een
geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt,
in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere
manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming
van de uitgever.

ISBN 978 90 663 0497 0
(Nederlands)

ISBN 978 90 663 0674 5
(Engels)

NUR 694